

В.Швидкий (Київ)

**ПОСОЛЬСТВО ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО ТА ЙОГО ЗАХОДИ
ЩОДО ВИЗНАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ
(Константинополь, 1918–1920 роки)**

Здобуття і утвердження Україною належного політичного авторитету на міжнародній арені, зокрема, поступальний розвиток добросусідських відносин в царині дипломатичного співробітництва, неможливі без урахування історичного досвіду діяльності попередників – перших українських дипломатів, імена яких озвучили державотворчі процеси доби української революції. До них належить і ім'я відомого державного і громадсько-політичного діяча Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939 рр.), пріоритетними в діяльності якого були питання визнання канонічності проголошеної незалежності української церкви.

Намагання О. Лотоцького протягом 1917–1918 рр. актуалізувати в урядах питання політичного статусу української церкви приводили до неоднозначних результатів, які головним чином залежали від домінуючих політичних переконань конкретного історичного моменту¹. І тільки його наполегливість і послідовність сприяли провадженню серед усіх політичних перипетій ідеї докінчення справи української автокефалії. Черговим етапом цієї боротьби були останні роки української революції, на яких позначився весь драматизм і національний злам в історії України цього періоду.

Незважаючи на зміни (а скоріше завдяки їм) в політичному житті України кінця 1918 р., ідея автокефалії і практична її підготовка були продовжені О. Лотоцьким після приходу до влади Директорії УНР, яка в особі її головного отамана з розумінням ставилася до питання загальнополітичного значення Церкви в житті України². Аналізуючи пізніше діяльність С. Петлюри, О. Лотоцький зазначав, що на противагу більшості державних діячів того періоду, в справі державного будівництва він не ігнорував церковного чинника, а надавав йому «широке значіння – і засадниче й органічне»³.

Беручи до уваги короткочасність перебування на чолі міністерства ісповідань, О. Лотоцькому все ж вдалося підготувати і провести важливу державну справу – 1 січня 1919 р. уряд Директорії видав «Закон про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві», який заклав правову основу автокефалії православної церкви в Україні⁴. Закон базувався на програмі О. Лотоцького, і за словами

єпископа Анатолія (Дублянського), мав для України таке ж значення, як і проголошення IV Універсалом УНР 22 січня 1918 р. державної незалежності України⁵. За основними положеннями Закону, «1) Вища церковно-законодавча, судова та адміністраційна влада на Вкраїні належить Всеукраїнському Церковному Соборові», і віднині «6) Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності од Всеросійського Патріарха не стоїть»⁶.

Відразу після проголошення урядом автокефалії УПЦ, було вжито заходів щодо її визнання Царгородською Патріархією, колишньою Церквою-Матір'ю Київської Митрополії. Міністерство культів вважало за необхідне поінформувати через пресу про це рішення всі зацікавлені церковні установи⁷. На керівництво республіки та міністерство закордонних справ покладалося завдання урегулювати відносини між Патріархатом і УПЦ, а голова Ради народних міністрів УНР В. Чехівський наполягав на спеціальному посольстві до Константинополя, яке мав очолити О. Лотоцький. На думку Лотоцького, вирішальним фактором у цьому призначенні було те, що його вважали за фахівця в церковних справах⁸. Ми ж вважаємо, визначальним чинником був той, що в роботі українських урядів О. Лотоцький був чи не єдиним, хто наполегливо і послідовно провадив справу автокефалії через усі політичні перипетії. Вона була найголовнішою в його діяльності, і тому було справедливим, що саме він мав довести цю справу до кінця.

Отже, визнання Вселенським Патріархом проголошеної Директорією автокефалії УПЦ було одним з найголовніших завдань УНР в галузі церковної політики. Про це свідчить та оперативність, з якою Директорія спорядила і фінансувала місію. Згідно з законом, прийнятим Радою народних міністрів 24 січня 1919 р., міністерству культів асигнувалося 250 000 руб. для видачі посланникові УНР в Константинополі О. Лотоцькому на витрати під час відрядження, а також на фінансування повідомлень через пресу про визнання автокефалії УПЦ⁹.

Міжнародна ситуація на час від'їзду посольства була несприятливою для України. Частина держав, які визнали український суверенітет, були переможені, це створювало недружелюбну позицію країн Антанти щодо союзника тих держав. Політики, вирішивши знищити більшовизм на сході Європи, виходили із засад єдиної й неділимої Росії. Визвольні стремління України, скеровані в першу чергу проти імперських амбіцій останньої, вже наперед були засуджені на знехтування й активну протидію з боку членів Антанти. Цьому сприяла і активна проросійська діяльність попередника О. Лотоцького, посла М. Суковкіна. Ситуація ускладнювалася і відсутністю в Києві повної інформації про стан справ в Туреччині тому, що посол в Україні Ахмед Мухтар-бей на той час вже

виїхав до Константинополя. Враховуючи це, голова уряду В. Чехівський, зібравши новопризначених послів на нараду, окреслив засадничі завдання та тактику дипломатичних акцій за кордоном.

Місія, сформована О. Лотоцьким в складі В. Приходька, О. Коваленка, М. Ковальського, О. Лотоцької, військового аташе полковника В. Кедровського, його заступника генерала Остаф'єва, юрисконсульта В. Радзимовського та кур'єрів П. Лінкевича і В. Желехівського, виїхала 26 січня 1919 р. Для узгодження формальностей О. Лотоцький і П. Чикаленко затрималися в Києві на кілька днів і мали наздогнати колег вже за кордоном, на час відсутності голови місію в дорозі тимчасово очолював В. Кедровський¹⁰. Не дивлячись на зупинки, урядовці зуміли організувати своє дозвілля: перед виїздом їм вдалося «соціалізувати» з гетьманських запасів кілька ящиків шампанського й рому, у вагоні стояв шум і сміх, чулися анекдоти, дотепи. За словами В. Андрієвського, «як би зайшов хто чужий, подумав би, що попав у найбуржуазнішу компанію, – годі було навіть припустити, що тут що не член місії, то й найчистішої марки соціаліст, борець проти буржуазної розпусти!».

Дипломати прибули до місця акредитації з великим запізненням. Найкоротший шлях до Константинополя (морем через Одесу) був відрізаний військами Антанти. Делегації довелося діставатися до Туреччини обхідним шляхом через Центральну Європу. 14 лютого місія прибула до Відня¹¹, де чекаючи на гроші (15 березня австрійський уряд наклав арешт на всі державні українські фонди) та французькі візи, вимушена була перебувати більше місяця. В той час там знаходився український посол В. Липинський, який сприяв дальшому проїздові делегації; відповідну допомогу надали також М. Василько та радник посольства князь Я. Токаржевський-Карашевич. О. Лотоцький мав важливу розмову з великим візирем Хільма-Пашою, який дав цінну інформацію про тодішню ситуацію в країні та вручив колезі рекомендаційного листа до міністра закордонних справ Туреччини.

Тільки в Празі, де перебував французький посол генерал Пелле, О. Лотоцькому вдалося отримати візи і продовжити подорож. За час вимушеного перебування у Відні моральний дух членів делегації підупав, і О. Лотоцькому довелося розпрощатися з В. Кедровським, О. Коваленком, В. Радзимовським, П. Лінкевичем та В. Желехівським. Після пригод та поневірянь українські дипломати 23 квітня 1919 р. прибули до Константинополя, подолавши весь шлях за три місяці. Ще на пароплаві місію зустріли урядовці українського посольства на чолі з радником, генералом Л. Кобилянським. Дипломатичні кола Константинополя на приїзд нового посла вже чекали, інформації про це витікали з

офіційного повідомлення Л. Кобилянському від уряду, з листа турецького посольства у Відні до МЗС і низки приватних листів. Деякі відомості про нього поширили колишні турецький посол у Києві Ахмед Мухтарбей та консул Ахмед Ферід-бей Тека, які знали О. Лотоцького як міністра ісповідань.

Ситуація, яка склалася всередині та навколо попереднього українського посольства, носила відверто антидержавний характер. З падінням гетьманського уряду в грудні 1918 року місія надзвичайного посла і уповноваженого міністра М. Суковкіна мала скінчитися, проте до березня 1919 року він фактично залишався на чолі представництва, проводячи активну антиукраїнську політику¹². Це повністю дезорганізувало роботу українського посольства. Щоб зрозуміти причини, які призвели до неспроможності нормального виконання представницьких завдань посольством України, коротко проаналізуємо діяльність місії М. Суковкіна, яка прибула до Константинополя 1 листопада 1918 р.¹³. Персональний склад українського представництва був проросійським, Д. Дорошенко називав Л. Кобилянського «єдиним українцем» в його штаті.

Офіційні заходи посольства та загальний характер стосунків між його членами були наскрізь просякнуті ностальгією по колишній імперії. Тому не дивно, що з прибуттям до Константинополя графині Брасової (дружини князя Михайла Олександровича – брата Миколи II) М. Суковкін став постійним гостем її салону, осередку російської монархічної думки. Вся його діяльність як «посла» української держави була спрямована на реставрацію єдиної Російської імперії. Так, на зустрічі з місцеблюстителем патріаршого трону митрополитом Дорофеєм М. Суковкін завірив владику, що хоча Україна політично відокремилася від Росії, УПЦ залишилась в злуці з російською церквою, під головуванням московського патріарха¹⁴. Тому в період тимчасового обмеження діяльності російських дипломатів (приміщення було зруйноване турками), вожді чорносотенців правомірно називали українське посольство «единственным русским представительством в Константинополе».

З приходом до влади П. Скоропадського, проросійське спрямування діяльності М. Суковкіна стало ще більш відвертим. В середині листопада 1918 р. він повідомив турецький уряд і дипломатичні представництва в Константинополі, що Україна вважає себе частиною Російської імперії й має стати основою для її відбудови. М. Суковкін видав наказ по посольству про ведення діловодства російською мовою, мовляв, української мови в новому міністерстві Афанасьєва ніхто не знає, та й у посольстві нею мало хто володіє. На посольській яхті «Александр Михайлович», в присутності «українських» дипломатів та багатьох

запрошених російських високих персон, під гучне «Боже, Царя храни», урочисто було піднято андріївський прапор.

З постановом у Києві Директорії М. Суковкін та князь Тенішев, за словами Л. Кобилянського, доклали великих зусиль для спрямування кораблів Антанти до Одеси на підтримку режиму гетьмана П. Скоропадського. Ситуація в Україні з кожним днем загострювалася, і деякі члени української місії відчували, що політика посла приведе представництво до загибелі. В цей непевний час раднику Л. Кобилянському вдалося згуртувати навколо себе дипломатів прихильників української справи: секретаря М. Любимського, аташе О. Ратгауза та перекладача І. Спафариса.

Під приводом «браку коштів» М. Суковкін з 1 березня 1919 р. самочинно припинив діяльність посольства і почав розпродувати його майно, що викликало скандал в дипломатичному світі. При підтримці колег Л. Кобилянський самостійно прийняв керівництво посольством; до українського МЗС було послано рапорт про події в представництві. У відповідь надійшла телеграма, за якою міністерство доручало радникові Л. Кобилянському як своєму тимчасово повіреному, керувати посольством до прибуття новопризначеного посла О. Лотоцького¹⁵.

На початку січня 1919 р. до посольства надійшла інформація про відкликання М. Суковкіна. Проте за даними Н. Мхитарян, наказ на його офіційне звільнення був підписаний В. Винниченком лише 8 лютого 1919 р.¹⁶. Але й після цього М. Суковкін відмовився здати справи посольства і подав до турецького уряду заяву, що український уряд і ті, що іменуються його представниками, це – «більшевики»¹⁷. Він переконував урядові і дипломатичні кола, що жодного самостійницького руху в Україні не існує, а все зводиться лише до більшовицької інтриги, наводив наклепи на нового посла та його родину. Зважаючи на це, Л. Кобилянський звернувся до великого візиря Туреччини з офіційним повідомленням про відновлення діяльності посольства, про що з'явилася інформація в пресі Константинополя¹⁸. Натомість М. Суковкін розіслав листи до Високої Порти і дипломатичних представництв з протестом проти відновлення українського посольства та призначення О. Лотоцького послом УНР. Його дійсні наміри викрив також В. Королів-Старий, який описав постать цього україножера («тупий, зарозумілий і на диво нетактовний», «залишив по собі сумну славу в історії дипломатичної служби УНР»)¹⁹.

Сам О. Лотоцький так описував початок роботи свого посольства: «негативна постава союзної військової влади, невільне положення турецького правительства під союзною окупацією, деструктивна чинність б. українського посла – все це утворювало обставини, дуже несприятливі

для діяльності і в першу чергу для самого існування української дипломатичної репрезентації. [...] Головною все ж причиною затяжки мого визнання та урочистого прийому султаном було побоювання турецького правительства, щоб не було принизливою для нього комплікації з боку окупантів за визнання посла невизнаної ними держави»²⁰.

Однак, незважаючи на всі труднощі, робота посольства УНР поволі налагоджувалася. О. Лотоцький навіть через зовнішні прикмети привертав увагу громадськості до відновлення роботи представництва суверенної України: на новому будинку посольства в центрі міста були вивішені національні прапор і герб, охорона одягнена в український однострой. Остаточо склався і персональний склад посольства: О. Лотоцький – посол, Л. Кобилянський та від 2 серпня 1919 року Я. Токаржевський-Карашевич – радники, М. Чикаленко – перший секретар, сотник М. Любимський – другий секретар, О. Ратгауз – консул, І. Спафарис та О. Лотоцька – перекладачі²¹. Завдяки особистій вдачі та високому професіоналізмові О. Лотоцький мав багатьох прихильників насамперед серед турецьких урядовців, включаючи великого візиря та міністра закордонних справ Софа-бея, чим «його опортуністичний і навчений росіянами попередник нехтував, обертаючись виключно серед чужинців»²².

Врешті зусилля О. Лотоцького призвели до напівофіційного визнання його повноважень як повноправного посла УНР у формі листа міністра закордонних справ до великого візиря. Незважаючи на певну невизначеність, ця заява дозволяла встановити повноцінні двосторонні відносини між МЗС Туреччини і українським посольством. Разом з тим, вона була «заспокійливою» для представників Антанти, які з неприхованою обережністю реагували на впевнені самостійницькі дії нового українського посла.

Як зазначалося вище, одним із головних і нелегких завдань, покладених на місію О. Лотоцького, було визнання Вселенським Патріархом канонічності автокефалії УПЦ. Перш за все, церковні кола взагалі були консервативними щодо зміни будь-якого status quo; крім того, Патріарший Престол був вільний, а справами Патріархії відав місцєблюститєль (locumtenens) Патріаршого трону митрополит Дорофей. Формально ж перепорою для початку роботи в церковній справі було зволікання Високої Порти з посольським визнанням О. Лотоцького.

Ще до прибуття місії О. Лотоцького радник Л. Кобилянський підготував офіційне підґрунтя для просування церковної справи. 15 січня 1919 р. він подав прохання до Патріархату про визнання автокефалії УПЦ відповідно закону УНР від 1 січня 1919 р.²³. До липня

1919 р. формальності частково були вирішені, і О. Лотоцького, на чолі української делегації, з належними почесними прийняв митрополит Дорофей. Ця зустріч мала загалом дипломатичний характер і не ставила на меті конкретних результатів. Другого дня на запрошення О. Лотоцького, митрополит Дорофей, разом з секретарем, архимандритом Діонісієм, відвідали українського посла, який поінформував гостей про стан церковних справ на Україні. Проте митрополит дипломатично уникав конкретних заяв. На думку О. Лотоцького, за цим усім крилася одна головна причина – турки побоювалися, «що нині пошматований та знесилений колишній російський велетень може відродитися та тяжко помститися за порушення його інтересів, – а визнання Автокефальності за одною з частин колишньої російської церкви, безперечно, уважалось за таке порушення»²⁴.

У другій половині 1919 р. воєнно-політичне становище України залишалось вкрай напруженим, що не сприяло вирішенню справи. Свій внесок в антиукраїнську акцію зробили також митрополит одеський Платон, протоієрей київський Антоній (О. Храповицький) і архієпископ волинський Євлогій (В. Георгієвський), з якими у О. Лотоцького були «прикрі порахунки» ще в Києві. Митрополит Антоній та архієпископ Євлогій на аудієнції у місцезблустителя Патріаршого трону висловили розчарування з приводу зносин Патріархії з таким ворогом православної церкви, як тутешній український посол і надію на те, що цю помилку буде виправлено в інтересах Церкви. Проте митрополит Дорофей не погодився з їх оцінкою відданості українського посла цим інтересам, рекомендував гостям уважно її переглянути і сам повідомив О. Лотоцького про аудієнцію ієрархів.

Втручання російських ієрархів в справи української церкви не обмежувалось подібними візитами. На еміграції вони займали високі клерикальні посади, що давало можливість діяти організовано і проводити цілеспрямовану антиукраїнську церковну політику на всьому європейському терені. В Константинополі 1919 року було утворено «Высшее церковное управление за границей», очолене Антонієм у своїй новій резиденції в Сремських Карловицях (Сербія), а 2 жовтня 1920 року Вищим тимчасовим управлінням Російської православної церкви Євлогія було призначено керуючим усіма західноєвропейськими церквами на правах єпархіального архієрея з резиденцією в Парижі.

Всі ці рештки старого синодального режиму тиснули на Патріархат, формували думку про українську справу, а головне – підживлювали його побоювання щодо можливості відновлення колишньої могутності Російської імперії та церкви. Як показав дальший хід подій, усі наведені фактори зумовлювали стриманість Патріархату у визнанні

автокефалії УПЦ. Не дивлячись на це, своїми доказами О. Лотоцькому вдалося висвітлити дійсний перебіг справи підпорядкування української Церкви Московському Патріархатові 1685 р. і переконати митрополита Дорофея у неканонічності цього акту.

У невирішенні справи визнання автокефалії УПЦ відігравав неабияку роль і міжнародний фактор. Після Першої світової війни Константинопольського Патріарха Германа було усунуто з престолу союзниками-переможцями за його «германофільство», і він мешкав на одному з островів біля Константинополя. Офіційно престол залишався вільним, і це давало формальний привід Фанару²⁵ для зволікань. Однак, привід був ледве чи слухний, рішення важливих справ Патріархатом не припинялося, так як зважаючи на реальну ситуацію, важко було передбачити час виборів нового Патріарха. Але всі ці обставини створювали несприятливі умови, якими гальмувалася справа визнання незалежності української церкви, цілком вільної від будь-яких закидів з правової точки зору.

Несподівано виникла ще одна перешкода з боку російської еміграції в Константинополі. Вона твердила, що український посол та грецька колонія плекали надію на приєднання цієї колись великої візантійської столиці до королівства Греції²⁶. Турецьке МЗС прозоро натякнуло О. Лотоцькому на небажаність контактів з представниками «грецького елемента» в Туреччині, до якого належав і Патріарх, оскільки в той час, користуючись протекцією Антанти, греки почали прагнути реваншу за «кількасотлітнє підяремне положення». Тому О. Лотоцький був вимушений вести зносини з Патріархатом через перекладача посольства І. Спафариса або секретарів Синоду та Патріархату, які приїздили до посольства. Як бачимо, у справі визнання автокефалії УПЦ переплелися релігійні, політичні, військові та моральні чинники.

В результаті попередніх переговорів О. Лотоцький отримав проект листа-відповіді патріаршого Синоду до українського уряду. Із його змісту стає очевидним двояке положення Патріархату у справі визнання автокефалії: з одного боку він виставив більш надумані, ніж реальні перестороги до визнання, а з іншого – підтверджував історично-канонічну справедливість українських вимог, а найголовніше – всіляко намагався залишити «благочестивий український народ» під своєю повною юрисдикцією. Цей же документ свідчить і про те, що українофобська агітація російських архієреїв досягла-таки успіху, оскільки Патріарший Престол висловив сумнів у існуванні незалежності Української Народної Республіки. Навіть зважаючи на швидке вибачення

Патріархату за таке «непорозуміння», цей факт наводив на сумні роздуми.

Ще складнішою виявилася справа щодо згоди на автокефальність з боку Російської Православної Церкви (РПЦ), від якої відділялась нова Церква. Як матірня Церква, Константинопольський Патріархат традиційно виступав проти будь-яких відокремлень²⁷. Обстоюючи свої позиції, український посол виходив з того, що «усамостійнення церков відбувалося не з добровільної згоди, а ставало наслідком вже конечної необхідности в результаті довгого та впертого опору [...]засоби остаточного висліду тої боротьби мусять бути відповідні – *реальне відношення сил та фактична можливість*. На такому – і лише на такому – ґрунті вирішалася справа автокефалії на протязі останніх майже тисячі літ»²⁸.

Навколо цього дразливого питання довгий час не вдавалося знайти порозуміння; це навіть віддалило контакти посла з Фанаром. Проте затягування часу було вигідним тільки Патріархату. Подальша політична ситуація складалася не на користь інтересів України, і О. Лотоцький в односторонньому порядку відновив переговори. При цьому йому довелося використати перевірений в «мирському житті» спосіб: він вручив деркоському митрополиту таку суму «на молитви», що той зголосився бути посередником у зносинах українського посла з грецьким ієрархом.

Внаслідок переговорів з попередньої редакції листа-відповіді вдалося вилучити положення про кінцеву згоду на визнання автокефалії української Церкви РПЦ, бо остання підпорядкувала собі УПЦ насильно через «політичні турецькі чинники», які змусили Константинопольську Патріархію визнати цей акт. Проте не було включено до тексту благословенства українській Церкві, тому що це означало б її визнання.

Остаточо зредагований і погоджений текст відповіді привіз О. Лотоцькому сам митрополит Дорофей. В ній повідомлялося про неможливість прийняття остаточного рішення начебто з причин канонічних, тобто вакансії Патріаршого трону.

Аналізуючи тексти двох відповідей Патріархату, виділимо очевидну компромісність останнього. Завдяки проведеним переговорам О. Лотоцькому вдалося вилучити з першого варіанту два важливих зауваження Патріархату: питання незалежності УНР та згоди на автокефалію від РПЦ. Це свідчило про те, що заходами О. Лотоцького були зняті офіційні застереження, попередньо висунуті Патріархатом. Проте обидві сторони чудово розуміли, що вирішальним фактором у невизнанні церковної автокефалії УПЦ було нестабільне внутрішньо- і зовнішньополітичне становище України. Після офіційної відповіді

Патріарший місцеблюститель з розумінням поставився до подальшої місії О. Лотоцького, проте відмовився здійснювати якісь конкретні кроки до того часу, поки не буде обрано нового Вселенського Патріарха.

Розвинути діяльність в руслі викладених у листі положень О. Лотоцькому не вдалося: 25 березня 1920 р. на вимогу українського уряду він покинув Константинополь, залишивши замість себе князя Я. Токаржевського-Карашевича. Останній пробув на посаді посла до 21 грудня 1921 р.²⁹, отримавши весною 1921 р. від Патріарха грамоту з благословенням Голови Держави, Уряду і УПЦ, що було не повним визнанням, але все ж таки кроком вперед³⁰. Перед від'їздом О. Лотоцького місцеблюститель пропонував йому взяти з собою представника Патріархату для ознайомлення з обстановкою на місці, проте везти з собою свідка, який міг побачити дійсне положення в Україні, очевидно було шкідливим. О. Лотоцький дипломатично відмовився, посилаючись на те, що приїзд представника Патріархату розглядається як «факт урочистості», і потребує відповідних приготувань.

Домагання з боку українського уряду та посольства УНР в справі автокефалії УПЦ після від'їзду О. Лотоцького ще деякий час продовжувалися³¹. Через приватні канали О. Лотоцький також цікавився цією справою. Проте за твердженням В. Трембіцького, на той час він вже менш оптимістично ставився до питання взаємовідносин і свою оцінку висловлював «навіть з певною дозою песимізму чи і безнадійності в осягненні від патріарха благословення для української автокефалії»³². Секретар Синоду архимандрит Діонісій, вітаючи О. Лотоцького з приводу шлюбу його доньки Оксани та князя Я. Токаржевського-Карашевича (9 травня 1922 р.)³³, просив подати відомості про тогочасний стан церковної справи в Україні. У своїй відповіді О. Лотоцький наголошував, що домагання церковної автокефальності «фактично вже й переведено в життя, бо без того було б неможливе саме життя релігійно-церковне українського народу». Проте він мусив констатувати, що в своїй церковно-визвольній боротьбі український народ не бачить моральної підтримки навіть від своєї колишньої Матері-Церкви Вселенської. Повідомивши про вибори митрополитом УАПЦ протоієрея В. Липківського, О. Лотоцький зауважив, що загострення боротьби навколо цього та пропаганда протестантизму можуть призвести до порушення церковних канонів, що врешті-решт відіб'ється на єдності Церков; неувага Вселенського Патріархату до релігійних сподівань 40-мільйонного народу залишає за українською церквою право шукати підтримки в інших православних церквах. Разом з тим, О. Лотоцький висловлював щире задоволення цим проявом інтересу Константинопольської Патріархії до стану церковної справи в Україні, і сподівався,

що «заходи сі найскоріше дійдуть до доброго кінця во славу Святої Східної Церкви [...], а Вам самим дасть найбільше духовне задоволення та незабутню пам'ять в історії Української Автокефальної Церкви»³⁴.

Проте зі зменшення надій на перемогу української нації в боротьбі за відновлення демократичної державності протягом 1920–1921 р., затухали й сподівання на успіхи у зносинах між Україною та Вселенським Патріархатом. Справа визнання автокефалії Української Православної Церкви відкладалася до «часу, коли знову ударить дзвін українського визволення».

¹ Див.: Швидкий В. П. Діяльність О. Г. Лотоцького у вирішенні проблем української церкви (1917–1919 рр.) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2000. – Вип. 4. – С. 65–70.

² Людим І. Симон Петлюра і Церква // Українське Слово. – Париж, 1979. – № 55. – 13 трав. – С. 3; Українське Православне Слово. – 1979. – № 5. – С. 6.

³ Лотоцький О. Симон Петлюра. – Варшава: Накладом Комітету для вшанування Х річниці смерті Симона Петлюри, 1936. – С. 50; Рец.: Гл. Л. // Ми. – 1936. – № 6. – С. 205–206.

⁴ У 50-річчя УАПЦеркви // Свобода. – 1971. – № 42. – 4 берез. – С. 2.

⁵ Дублянський А., еп. Проголошення автокефалії Української Православної Церкви 1 січня 1919 р. в Києві і роля в цьому О. Лотоцького // Лицар праці і обов'язку: Зб., присвяч. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка / За ред. Б. Гошовського; НТШ. – Торонто; Н.-Й.: Євшан-Зілля, 1983. – С. 53. (Бібліотека Українознавства, ч. 48); 3-ч А. До 50-тиріччя проголошення автокефалії Української Православної Церкви // Рідна церква. – Карлсруе, 1969. – № 77. – С. 5–7; Тризуб. – Н.-Й., 1969. – № 53. – С. 6–9.

⁶ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 297–298. (Праці УНІ. – Т. V, серія правнича, кн. 1).

⁷ Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібн. – К.: Либідь, 1997. – С. 53.

⁸ Трембіцький В. Симон Петлюра й український дипломатичний світ (1919–1924) // Українська Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі: Інф. бюл. – 1979. – № 41. – Трав. – С. 5.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1072, оп. 1, спр. 4, арк. 16; Ф. 1065, оп. 2, спр. 177.124, арк. 1–2.

¹⁰ Андрієвський В. З минулого: Т. II. Від Гетьмана до Директорії. Ч. 1. Гетьман. – Берлін: Вид-во «Українське слово», 1923. – С. 147–148. (Бібліотека «Українського слова», ч. 41).

¹¹ Дражевська Л. Пам'яті Володимира Кедровського // Свобода. – 1971. – № 50. – 16 берез. – С. 2.

¹² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918): У 4-х ч. – Л.: Черв. калина, 1923–1924. – Ч. 3. – С. 12; Приїзд М. А. Суковкина // Слово. – Київ, 1919. – 19 верес. (2 жовт.). – С. 4.

-
-
- ¹³ Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині (1/XI 1918–22/IV 1919) // Нова Україна. – Прага, 1925. – № 2–3. – С. 79.
- ¹⁴ Там само. – С. 83.
- ¹⁵ Там само. – С. 89.
- ¹⁶ Мхитарян Н. Мемуари О.Лотоцького як цінне джерело дослідження історії українсько-турецьких взаємовідносин // Розбудова держави. – 1995. – № 5–6. – С. 55.
- ¹⁷ Токаржевський-Карашевич І. Олександр Лотоцький як дипломат // Лицар праці і обов'язку. – С. 58.
- ¹⁸ Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині. – С. 90.
- ¹⁹ Королів-Старий В. Ювілей галицької «Просвіти» // ЛНВ. – 1928. – Т. 96. – Кн. 9. – С. 21–34.
- ²⁰ Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – С. 38. (Праці УНІ. – Т. XL. – Серія мемуарів, кн. 5).
- ²¹ Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією // Богословя. – Рим, 1965. – Т. XXIX, кн. 1–4. – С. 67.
- ²² Токаржевський-Карашевич, кн. Олександр Лотоцький (1870–1939) // Українець-Час. – Париж, 1952. – № 12 (275). – 23 берез. – С. 3.
- ²³ Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією. – С. 76.
- ²⁴ Лотоцький О. В Царгороді. – С. 88–89.
- ²⁵ Так ще називали Патріархат (від назви міської ділянки, де він містився).
- ²⁶ Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією. – С. 79.
- ²⁷ Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). – С. 59.
- ²⁸ Лотоцький О. В Царгороді. – С. 95–96.
- ²⁹ Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини 1919–1921 // Визвольний Шлях. – Лондон, 1952. – Ч. 7. – С. 27–30.
- ³⁰ Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). – С. 61.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 1072, оп. 2, спр. 111, арк. 1–51; спр. 121, арк. 1–63; спр. 122, арк. 1–49; спр. 149-а, арк. 1–4.
- ³² Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією. – С. 87.
- ³³ Гошовський Б. Лицар української книги // Лицар праці і обов'язку. – С. 179.
- ³⁴ Лотоцький О. В Царгороді. – С. 100–103.